

Integrációelmélet és makroökonómia

Gondolatok Halmai Péter Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája című kötete kapcsán

Európa, hozzád,
feléd, tefeléd száll szózatom a század
vak zűrzavarában
s míg mások az éjbe kongatva temetnek,
harsány dithyrambmal én tereád víg,
jó reggelt köszöntök.
Kosztolányi Dezső: Európa (1930)

Korunk komplex és összefonódó társadalmi, gazdasági és környezeti változásai komoly feladat elé állítják a szorosabb integráció kialakulásának otthont adó öreg kontinenst. Magunk mögött hagytuk már azt a világot, amikor a kihívások megoldásán elszigetelten vagy akár csak önállóan dolgozhattak a nemzetállamok. Ma kollektív cselekvésre, szoros koordinációra van szükség. Ekkor pedig Európában élő gondolkodókként be kell látnunk, hogy az egyre szorosabb integráció (mélyintegráció) kérdése egyszerűen megkerülhetetlen.

Azok, akik ki akarják elégíteni az európai integrációval kapcsolatos legmodernebb ismeretek iránti tudásszomjukat, nem hagyhatják olvasatlanul a polcukon a Széchenyi-díjas Halmai Péter akadémikus legújabb monográfiáját (*Halmai* [2020]), amely a gazdasági és monetáris unió (GMU) modern ökonómiája. A kötet a kvantitatív és a kvalitatív megközelítések ügyes házasítása, s 12 nagy fejezetre tagolódva keresi a választ olyan fundamentális kérdésekre, mint hogy melyek a mélyintegrációt megalapozó mechanizmusok, miképpen működnek, és melyek e mechanizmusok meghatározó tényezői. A mondanivalót crescendószerűen építette fel a szerző, a kötetet záró fejezet az integráció új paradigmája felé kalauzolja az olvasót, s közben felsejlik előttünk a GMU 2.0 is. A félezer oldalas könyv ambiciózus szellemi munka eredménye, az eddigi gazdag szakmai életmű szintézise és érzékelhető meghaladása,¹ amelynek e helyütt nem az ismertetésére vállalkozunk, hanem a fejezetekből kitetsző néhány gondolathoz igyekszünk csatlakozni.

¹ Előzményeiről lásd például *Halmai* [2013], [2014], [2017].

A megközelítési mód dicsérete

A szerző célja az volt, hogy meghaladja a GMU szokásos tárgyalásait, rendszerméleti megközelítést alkalmazva beleillessze a valutauniót a szélesebb integrációs folyamatba, nem feledkezve meg a reálgazdasági összefüggésekről sem.² A következőkben azokat a mélyintegrációval kapcsolatos, rendszerszemléletben születő megállapításokat emeljük ki, amelyek a kötetben főleg implicit formában húzódnak meg: 1. az európai integráció komplex „élő” rendszer; 2. az európai integráció folyamata irreverzibilis és nem ergodikus.

A neves természettudós, Ilya Prigogine³ bemutatta, hogy a komplex élő rendszerek valójában disszipatív struktúrák: entrópiájuk folyton-folyvást növekszik, egyensúlytól távoli helyzetben vannak, mígnem irreverzibilis minőségi/evolúciós változások sorozatán mennek keresztül (*Prigogine* [1997]). Ehhez az is hozzátartozik, hogy a komplex élő rendszerek elemzése vagy a befolyásolni vágyás ügybuzgalma (a gazdaságpolitika) rendkívül sok bizonytalanságot rejt magában, nemlineáris tovagyűrűző hatásokat okozhat, mellékhatások pozitív és negatív visszacsatolásait idézheti elő. A mikroszinten felmerülő anomáliák makroszintű turbulenciává adódhatnak össze, a gazdaságpolitika pedig a be nem avatkozásával vagy a pusztá kommunikációjával is eseményeket teremt.⁴

Meglátásunk szerint az európai integráció is egy disszipatív folyamatkonfiguráció, amely komplex, nyílt, dinamikus, és a különféle külső és belső folyamatok nemlineáris összjátékaként fokozatosan és irreverzibilis módon tovább képes fejlődni, illetve mélyülni. Ahogyan Jean Monnet mondta:

„Mindig hittem abban, hogy Európa a válságokon keresztül fog igazán épülni, mint a megoldásuk eredménye.” (*Monnet* [1978] 416. o.)

Felfogásunkban tehát a válságok nem kerülendők el mindenáron, sőt egyenesen nélkülözhetetlenek annak a természetesebb dinamikának a kibontakozásához,

² Utóbbiak között külön kiemelés igényelnek a növekedésméleti összefüggések. Az előzményekről lásd például *Halmi* [2011], [2014], [2015], [2018a] vagy *Halmi–Vásáry* [2011].

³ Ilya Prigogine (Ilja Romanovics Prigozsin, 1917–2003) orosz származású belga–amerikai kémikus volt, aki 1977-ben megkapta a kémiai Nobel-díjat az irreverzibilis termodinamika és a disszipatív struktúrák kutatásában elért eredményeiért.

⁴ A makroadatok időről időre történő publikációja például várakozásokat alapoz meg (például az állam pénzügyi fenntarthatóságának, a gazdaság termelékenységének potenciáljának, versenyképességének alakulásáról), amelyek döntésekhez vezetnek, amelyek kihathatnak a gazdasági rendszer egészére. Vagy ott van a kötetben is többször idézett Mario Draghi esete, aki az Európai Központi Bank elnökeként, *de iure* és *de facto* megalapozatlan ígéretet tett 2012-ben arra, hogy bármi áron megvédi az eurót, aminek következtében a piacok megnyugodtak. Mellesleg itt egy újabb érdekes kutatási terület nyílik meg, mégpedig az, hogy miképp valósul meg az európai integráció intézményi architektúrájában az úgynevezett exaptáció jelensége – amikor bizonyos intézményeket eredeti funkciójukhoz képest teljesen másra kezdenek el innovatív módon használni. De gondolhatunk a Covid-19 ellen leghathatósabbnak vélt védekezés kapcsán arra is, hogy az egyik konkrét gyártó vakcinájával történő oltást először csak egy, majd később egyre több ország függesztette fel annak ellenére, hogy a szakma semmilyen ok-okozati kapcsolatot nem tárt még fel a tekintetben, hogy az adott vakcina közvetlenül okozna súlyos és életveszélyes mellékhatásokat.

amely az integrációt adja, vagyis a válságok – egyébként irreális – kiiktatásával az integrációt megfosztanánk a tanulás és fejlődés hajtóerejétől, ami által az integráció vélhetően egy még kritikusabb állapot felé navigálná magát. Ez a szellemiség a kötet során többször is szembeötlő lesz: „A krízis egyúttal tisztító hatást fejthet ki (...), új esélyt, új lehetőséget is nyújt a termelékenység növekedése számára.” (260. o.) A válságok egyben lehetőségek a további fejlődésre, nincs sok esély az ilyesfajta „nem normális”, azaz stresszes helyzetek elkerülésére. De talán nem is kell, hisz Selye János, a stresszelmélet világhírű megalkotója úgy tartotta, hogy a stresszmentes állapot maga a halál. Nietzsche szerint pedig kell a rendszerben valamifajta káosz ahhoz, hogy életet adhasson egy csillagnak.

A rendszerszemlélet értelmezésében az európai integráció többre képes, mint a tagállamok külön-külön, de a valóság ennél árnyaltabb: a válságkezelés és a reformok pályája azt szemlélteti, hogy az EU a gyakorlatban nem lehet több, mint amennyit a tagállamok megengednek neki. Vagyis annak pusztán hangsúlyozása, hogy „az európai integráció mindenekelőtt gazdasági integráció” (19. o.), nagyfokú optimizmusnak is tűnhetne, hiszen az integráció formálása és alakulása kezdettől fogva a legkülönbélebb – tagállami – politikai felfogások kereszttüzében kovácsolódott. Ebből is következik, hogy az egyre szorosabban integrálódó európai társadalmi-gazdasági rendszer nem egy mechanikus gép, így tanulmányozásakor egyáltalán nem indokolt, sőt kifejezetten ellenezhető a kvantitatív megközelítések túlhangsúlyozása.

Halmai Péter kötete eleget tesz ennek a követelménynek: kellően kiegyensúlyozott a kvantitatív és a kvalitatív eszközök alkalmazása. Már csak azért sem illik pusztán számszaki, túlon túl merev statisztikai elemzésekkel megtámogatni vagy épp falszifikálni narratíváinkat,⁵ mert – ahogyan azt a már idézett Ilya Prigogine bemutatta – komplex élő rendszerekben fontos az időnyíl (*arrow of time*), vagyis az időnek építő jellegű szerepe van. A szerző deklaráltan nem törekszik a különböző vizsgált konstellációk történeti hátterének felvázolására, célja csak és kizárólag a jelenlegi rendszer kritikai elemzése és a jövőbeli reformok körvonalazása volt. A történetiség szerepének kissé mélyebb felfejtését egyébként nagyon is üdvözlöttük volna – annak ellenére, hogy az időnyíl megbújik a rezilienciának a tárgyalásában is, ami a kötet egyik központi kérdésköre.

Ahogy az említett gazdaságpolitikai kommunikációval kapcsolatos utóhatások is szemléltetik, a társadalmi-gazdasági rendszerekben a mélyintegráció fejlődésének elemzésekor is le kell számolnunk az idő kiiktatásával, az ergodikusság feltételezésével (mind a struktúra, mind a folyamatok változnak, új konfigurációkat eredményezve), ami a főáramú közgazdaságtan éltesebbnek számító alapvetése.⁶ A múltnak erős utóhatása van. Jegyezzük meg azt is, hogy Európában sokan vagyunk, akik azt szeretnénk, ha a múltnak máig tartó integrációs hatása lenne.

Hogy világos legyen: az Európai Unió a 20. századi történelem talán egyik legmerészebb álmának a megvalósulása: a béke garantálása a kontinensünkön, ami prosperitásunk alapja. Az európai integráció ennél fogva – sokak hitével és

⁵ Hayek [1974/1995] ezt szcientizmusnak, Sorokin [1965] pedig kvantofréniának nevezte.

⁶ Az ergodikusság közgazdaságtanon belüli problémájáról lásd Peters [2019].

elvárásával szemben – nem az édenkertet ígéri; viszont az együttműködés zászlajára tűzve viszi hírül a világba a „soha többé háborút” érzés erejét, az együttgondolkodás és az – olykor differenciált – közös cselekvés generációkon átívelő hatását. Míg a 20. század elején sokan úgy vélték, hogy az európai térségben a gazdasági integráció olyan szintre ért, hogy onnan nincs visszaút,⁷ vagyis a kölcsönös és sokszor aszimmetrikus függések miatt a résztvevők számára túl nagy lenne a háborúskodások gazdasági költsége, így azok elmaradnak, addig hat évvel később egy eltévesztett útvonal Szarajevó utcáin elvezetett az első világháború kitöréséig, megidézve a jól ismert pillangóhatást.

Az időnyíl kapcsán lényeges felismerés az európai integráció alakulásának megértéséhez, hogy a 20. század első felének bestiális eseményei ma már sajnos túl távolinak tűnnek a jelen generáció számára, miközben az úgynevezett proszociális viselkedés (szorosabb együttműködésre és aktív civil társadalmi szerepvállalásra való hajlam) egyre jobban csökken, ahogyan időben távolabb kerülünk az azt kezdetben rendkívüli módon ösztönző súlyos társadalmi tragédiáktól.⁸ Ez a kis előzmény talán beilleszthető abba a gondolati ívbe, amely a szuverenitás új geometriáját tárja az olvasó elé (például a kötet 1.1.2. pontjában).

Reflexiók a fejezetekhez

A szerző a kötet első három fejezetében nagy műgonddal végzi el az elérhető szakirodalom kritikai áttekintését, rendszerezését, lerakva a konceptuális keret felé vezető út elvi kockaköveit. Itt hívja fel a figyelmet a *mély integráció* és az általa használt *mélyintegráció* kifejezés közötti különbségre (143–148. o.). A kötet újszerű értelmezési keretrendszerének kiindulópontja a kereskedelmi integráció. A kereskedelemelmélet a hagyományos (a konvencionális határintézkedésekre irányuló) regionális konstrukciók meghaladásaként „mély” (kereskedelmi) integrációnak tekinti a szabályozási konvergenciát (s esetleg további „mély” elemeket) is tartalmazó új generációs regionális megállapodásokat. E mélyebb kapcsolatok hátterét az új kereskedelmi elméletek tartalmazzák, amelyek az európai integráció tekintetében is releváns tényezőket foglalnak magukban.

A mélység az európai integráció tekintetében is döntő jelentőségű dimenzió. Egyrészt kifejezi a leginkább előrehaladott regionális integráció elért szintjét (állapotát). Másrészt jelzi a folyamat irányát: a mélyülő, egyre szorosabb integrációt mint fejlődési irányzatot. A mély (regionális) integráció (a kötetben: *mélyintegráció*) rendszerként, fogalmi keretként történő értelmezése lényeges hozzájárulást ígér az átfogó elméletalkotáshoz.

⁷ Gondoljunk csak a Nobel-békedíjas angol Norman Angell 1909-es pamfletjére, amely Európa optikai illúziója címmel jelent meg (*Angell* [1909/2017]).

⁸ Ezt mutatja be *Bauer és szerzőtársai* [2016], de itt citálható Günter Verheugen is, aki 1999 és 2004 között az Európai Bizottság bővítésért felelős tagja volt: „...soha többé háborút, soha többé totalitárius rezsimeket, soha többé üldöztetést! Számomra az európai integráció nem csak egy lehetőség volt a sok közül, ez volt az egyetlen abszolút szükségszerűség.” (*Verheugen* [2002])

Fentiekből egyértelműen a *mélyintegráció* irányzatai rajzolódnak ki. A növekvő mélység az integráció által átfogott területek, a kapcsolatok szorossága és az integráció struktúrája tekintetében egyaránt kimutatható. A mélyintegráció jellemzőit és következményeit több példa (köztük az Egyesült Királyság EU-tagsága) alapján mutatja be a kötet. A mélyintegráció értelmezési keretrendszerének *két fő dimenziója* a mélység és a homogenitás. Ezek kombinációi alapján a különböző integrációs lépcsőfokok, fejlődési szakaszok, illetve konfigurációk egyaránt rendszerezett keretek között elemezhetők. A mélyintegráció rendszerének központi eleme a magintegráció, a mindenkori legfejlettebb integrációs vívmányok köre. A mélyintegráció „*az egyre szorosabb*” *magintegráción* nyugvó rendszer sajátosságait összefoglaló kategória (héjkoncepció). Mindezek alapján megfogalmazhatók a mélyintegráció *rendszerének fő sajátosságai*, a mély kereskedelmi integrációtól a szabad tényezőmozgástól a szupranacionális struktúrákig terjedően. A felvázolt összefüggéseket szemléletes, az egész kötetten végighúzódó, egyre újabb összefüggéseket tükröző ábrák foglalják össze.

A 3. fejezet a GMU fejlődését és hiányosságait gondolatébresztő módon világítja meg az optimális valutaövezet (*Optimum Currency Area, OCA*) elméletének bemutatásával. A könyv e szakaszának kiemelendő erőssége az elméleti megalapozás kiterjesztése a szimmetrikus sokkok aszimmetrikus hatásainak vizsgálatára, illetve az a felismerés, hogy a válaszreakciók mindig heterogenitással terhesek abból eredően, hogy különböző politikai (gazdaságpolitikai) érdekek hálójában születnek. A fejezet azzal a kérdéssel is foglalkozik, hogy vajon optimális valutaövezetté képes-e válni az eurózóna. A szerző szerint a kereskedelmi integráció mélyülése növeli a diverzifikáltságot, és egyre nyilvánvalóbbak lesznek a hiányosságokból származó költségek, ilyenformán pedig a GMU egyre inkább optimális valutaövezetté válhat (198. o.). A kifejtés kellően kiegyensúlyozott és alapos, csak azzal kapcsolatban van némi hiányérzetünk, hogy a szerző nem reflektál napjaink komplex világgazdasági összefüggéseire, amelyben mára elhalványult néhány jól ismert igazság ereje.

Konkrétan például ama konvencionális bölcsességé, amely egészen máig úgy tartotta, hogy a tőkeáramlás volatilis, azon belül azonban a külföldi közvetlen tőkebefektetések áramlása viszonylag stabilnak tekinthető. Ma, a hiperglobalizáció időszakában ugyanis azt látjuk, hogy a feltörekvő piacokról kiáramló tőke (*outward foreign direct investment, OFDI*) értéke nemcsak hogy jelentékenyen növekszik, de egyre volatilisabbé is válik.⁹ Az ilyen magasabb szintű volatilitások tompíthatják az egyes árfolyamrendszerekhez fűzött reményeinket. Ez a világgazdaság már nem az a világgazdaság, amelyben hajdanán az optimális valutaövezetek elméletét kidolgozták. Erre utal az is, hogy az optimális valutaövezet elméletét újragondoló Robert Mundell az amerikai jegybank korábbi elnökével, Paul Volckerrel egyetértve oda jut, hogy a dollár-euró-jen hármast felváltó globális valutára van szükség (Mundell [2001]). A szerző maga is kimerítően tárgyalja az árfolyamrendszer kérdését (3.7. alfejezet).

Esetleg megfontolásra érdemes lett volna azon szempont bekapcsolása, hogy egyes írások és empirikus vizsgálatok szerint a reáلتényezők rendkívüli módon befolyásolják

⁹ Erről szól lényegében Blanchard–Acalin [2016], valamint Eichengreen és szerzőtársai [2017].

az árfolyammodellek közötti választást: a bonyolultabb termékeket előállító és exportáló országok a rögzített/stabil árfolyamot preferálják. A szerző nem idézi ugyan *Frieden* [2002] munkáját, de kifejtéséből kitetszik annak legfontosabb gondolata, miszerint az árfolyamrezsimet inkább a reáltenyezők alapján, nem pedig az optimális valutaövezet által sugallt megfontolások szerint kellene megválasztanunk.

A 4. fejezet a GMU monetáris politikai dimenziójával foglalkozik. A 2008-as válság utáni időszak nem hagyományos eszközeinek ismertetése és eredményességük elemzése hiánypótlónak számít. A fejezet végén a nemzetközi egyenlőtlenségekre is reflektál a szerző (229. o.); ez igen fajsúlyos kérdés a GMU fenntarthatóságának szempontjából, és talán bővebb kifejtést indokolt volna. E helyütt csupán megjegyezzük, hogy a 2008-as pénzügyi és reálgazdasági válság a modern kapitalizmus halálközeli élményével ért fel, amely mögött olyan sokrétű és egymást is befolyásoló okok álltak, mint a szabályozási hiátusok, a mindent átható financializáció és egy, a modern társadalmi-gazdasági jelenségektől elszakadt és ezért csak minimális iránymutatással szolgáló közgazdaság-tudomány. Egyre komolyabbá vált számos, háttérben meghúzódó probléma, mint például az évtizedek óta eszkalálódó és krónikussá váló jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek kérdése. Ezek csorbították a kormányzásba és az intézményekbe vetett bizalmat, jelentősen korlátozva az új intézkedések bevezethetőségének és majdani sikerének valószínűségét. Míg korábban azt gondoltuk, hogy a gazdasági növekedés ára az egyenlőtlenség növekedése, ma már ezt a felfogást alaposan újra kell gondolnunk, belátva, hogy az egyenlőtlenségek kordában tartása nélkül nincs fenntartható növekedés, nincs fenntartható gazdasági kormányzás a tagállamokban, így pedig nemigen lehet fenntartható a monetáris unió sem.

Az 5. fejezet, amely a Gazdaságpolitikai koordináció, fiskális politika és stabilitási paktum címet viseli, kiemeli, hogy az euróövezetben nem találunk a föderális államoknál, illetve monetáris integrációknál jól ismert transzfermechanizmust (233. o.). A fejezet kellő részletezettséggel mutatja be az integráció fejlődésével párhuzamosan alakuló költségvetési politikai dimenzió fejlődését. Külön kitér a stabilitási és növekedési paktum anomáliáira (5.7. alfejezet), s átfogó képet kíván adni a bevezetett új mechanizmusokról, intézményekről, a nemzeti és szupranacionális szinteken kialakuló különbségekről.

Sajnálatos, hogy az Európai Stabilitási Mechanizmus (*European Stability Mechanism, ESM*) nem kerül szóba e helyütt (csak jóval később, a 9.5.7. pontban említi meg a szerző), holott az ESM voltaképp egy újabb meggyőző példája lehetett volna a mélyintegrációt fenntartó folyamatoknak, hisz továbbfejleszthetősége éppen a mélyülés irányában fejtheti ki a hatását. E mechanizmust sokan támadják, holott tudnunk kell, hogy a GMU kezdeti koordinációs sűrűlódásainak nyilvánvalóvá válása után ezt a mechanizmust meglehetősen sietve sikerült tető alá hozni. Bár kilátásairól sokan komoran nyilatkoznak, elvitathatatlan érdeme, hogy közreműködésével sikerült visszaállítani bizonyos tagállamok pénzügyi stabilitását (jóllehet nem önmagában, hanem az Európai Központi Bank intézkedéseivel kiegészülve volt eredményes).

Az ESM egyik kulcsfontosságú problémája, hogy a kedvezményezett tagállamoknak nagy áldozatot kell hozniuk (jelentős gazdaságpolitikai változtatásokat, amelyek a szégyeneket érintik súlyosabban), ez viszont inkább kalodába fogja a növekedést, mintsem

elősegítené annak fenntartható beindulását. Rendezetlen az elszámoltathatóság kérdése is, vagyis az, hogy kik vállalják a felelősséget az ESM döntéseiért (a döntések elszenvedői ugyanis jogilag nem igazán tudnak fellépni). Nincs persze alapvető gond: a mechanizmus javítható (még elszámoltathatóbbá, még átláthatóbbá tehető különösebben jelentős jogi transzformációk nélkül is), amire néhány fejezettel később maga a szerző is utal, amikor arról szól, hogy az ESM „irányítását középtávon teljes mértékben az EU szerződéseibe kellene integrálni” (357. o.). A funkcióját is át lehet gondolni: például akkor is be lehetne vetni, amikor nem pénzügyi és reálgazdasági válság okozta vészhelyzet merül fel, hanem amikor támogatásra szorulnak olyan tagállamok, amelyek erős hitet tettek az integráció rezilienciájára jótékony balzsamként ható gazdaságpolitikai fordulatok/reformok mellett. A fejezetből kiderül, hogy valószínűleg nem elégséges a költségvetési politikai koordináció a mélyintegráció világában: nemzeti és szupranacionális elemek elege lehet e tekintetben a legcélravezetőbb.

A 6. fejezetben a szerző azt mutatja be, miként hatott a pénzügyi válság és a nyomában járó nagy recesszió a GMU fejlődésére. Örömmel nyugtázzuk Halmai Péter ama törekvését és jövőbeli kutatásokra vonatkozó ajánlását, hogy a pénzügyek és a reálgazdaság közötti interakciókat minél jobban vegyük figyelembe a GMU alakulásának interpretálásában. A szerző a 6.2.3. és 6.2.4. pontban hangsúlyozza a reálszféra növekedési kilátásait befolyásoló, relatíve fejletlen és töredezett banki és tőkepiaci rendszert, amely sok elemzésből egyszerűen kimarad.

A 7. fejezet tárgya már a fenntartható konvergencia.¹⁰ A szerző előjáróban tisztázza, hogy többdimenziós folyamatról van szó: a szokásos nominális és reálkonvergenciánál szofisztikáltabb bontásra érdemes törekedni, megkülönböztetve a társadalmi, ciklikus és strukturális konvergenciákat. A fejezet kristálytiszta világít rá arra, hogy a GMU-ban uralkodó strukturális divergencia miatt számos euróövezeti tagállamban nem volt meg az a minőségű gazdaság szerkezet, amely ahhoz kellett volna, hogy a pénzügyi és reálgazdasági válságra hathatós válaszokat lehessen adni (279. o.).

Tehát reziliens gazdaság szerkezet felé érdemes konvergálni – hangsúlyozza a szerző (lásd 7.4. alfejezet) –, ha és amennyiben hatékony és fenntartható GMU elérése a cél. Ezen a ponton két megjegyzésünk is van. *Először* is, reflektálva a kötetben korábban kifejtettekre is (egy, az optimális valutaövezet elméletével nem kompatibilis GMU fenntarthatóságát kell elérni és megerősíteni), meglátásunk szerint nem az optimális valutaövezet elméletének való megfelelés hiánya volt a közvetlen kiváltó oka az euróövezet válságának. Mint azt *Mundell* [2009] is kiemelte, a 2002 és 2006/2007 közti időszak (a „nagy mértékletesség”) kivételes volt a világ gazdaság történetében – csak hogy ezen évek alatt krónikus instabilitás alakult ki, amelyet csak betetőzött a 2008-as válság. Miképpen lehet ezt interpretálni? Vélhetően úgy, hogy a tudottan nem optimális valutaövezet két lehetséges módon funkcionálhat: 1. békeidőben van hitele, ekkor az aszimmetrikus sokkokat szépen ellensúlyozni tudják a tőkemozgások, vagyis nincs szükség nagy költségvetési rugalmasságra/kapacitásra; 2. pénzügyi instabilitás/kockázatkerülőbb befektetők esetében megcsappan a köztudottan nem optimális valutaövezetbe vetett hit/bizalom, ekkor viszont a költségvetési

¹⁰ A témakör elemzésének előzményeiről lásd Halmai–Vásáry [2012], Halmai [2019a], [2019b].

rugalmasság/kapacitás megléte egyszersmind a pénzügyi stabilitás és a GMU megmaradásának szavatolójává lép elő. (Halmai Péter is nyomatékosan felhívja a figyelmet a *reziliencia* kialakításának szükségszerűségére.)

Másodszor, a fenntarthatóság fogalma csak korlátozottan értelmezhető a GMU esetében, illetve a reziliencia kifejezés nem feltétlenül jól írja le azt, amire a szerző utalni kíván. Egy fenntartható monetáris unió feltétele, hogy alkotóegységei (a tagállamok) is fenntartható gazdasági-társadalmi fejlődési pályán legyenek (ezt a monetáris unió unikális volta teszi elhagyhatatlanná), valamint a közöttük lévő interakció ne okozzon jelentős kilengéseket az unió társadalmi-gazdasági fejlődésében (Halmai terminológiájával élve: a különféle konvergenciák között a reál- és a szociális konvergencia is megvalósuljon). Ennek ismeretében azonban még semmit sem tudunk arról, hogy mikortól nem fenntartható az unió. Itt jönne be az optimális szint kérdése, amit más területeken sem sikerült kielégítő mértékben meghatározni (például nem tudjuk megmondani, hol van a heterogenitás figyelembevételének egyfajta optimális szintje; a fenntartható költségvetési politika kapcsán sincs optimális adósságállomány, a válságok mindig felülírták azt a szintet, amelyet elméleti modelljeink alapján elgondoltunk).

Mit jelent ez a mélyintegráció szempontjából? Mindenekelőtt azt – építve korábbi gondolatmenetünkre a válságok elkerülhetetlenségéről –, hogy meg kellene különböztetni a fenntarthatóságban bekövetkező tartós és inkrementális romlást a hirtelen bekövetkezett romlástól (az előbbi helytelen gazdasági kormányzás, intézményi működés stb., az utóbbi válság kapcsán merülhet fel), és meg kellene vizsgálni az ezekre reagáló intézményrendszert és eszközrendszert. Ehhez kapcsolódóan azt sem illik elvitatni, hogy a mélyülés során az európai integráció megteremti a maga anomáliáit, és mélyüléssel reagál a „külső” kihívásokra/sokkokra is. Ha és amennyiben viszont ilyesfajta reflektáló intézményi konfigurációjú monetáris unióról beszélhetünk, akkor a fenntartható és/vagy reziliens (lásd például a 8. fejezetben) kifejezések helyett szerencsésebb lenne inkább olyasvalamit használni, ami jobban kifejezi, hogy a gazdaság még erősebben, még nagyobb ellenálló képességet kiépítve kerül majd ki a válságból, minőségében és funkcióiban érezhetően gyarapodva.¹¹

Maga a mélyülés, a mélyintegráció léte a bizonyíték arra, hogy válságok útján történő gyarapodásról van szó. Vegyük tehát észre, hogy nem pusztán rezilienciáról van szó! Itt és most nemcsak pénzügyi és más válsághelyzetekre lehet gondolni, hanem a domináns technológiai-gazdasági paradigma megváltozását indukáló újabb és újabb technológiai és nem technológiai forradalmak hatására is (például digitális transzformáció, ipar 4.0), amelyek alkalmazkodást, új minőségű konfigurációt igényelnek ahhoz, hogy az említett konvergenciafajtákban is fenntartható javulás mehessen végbe.¹² Erre utal a szerző is, amikor a reziliencia kapcsán annak adap-

¹¹ A rendszer azon tulajdonságát, hogy profitálni képes a zavarokból, *Taleb* [2014] törhetetlennek (*antifragile*) nevezte. Valójában tehát önfejlődő, önerősítő, innovatív vagy – ha úgy tetszik – akár entropikus (azaz az entrópia növekedéséből gyakorlatilag profitálni képes, annak további eszkalálódását megzabolázni kész) rendszerről is beszélhetünk.

¹² Kétségtelen, hogy ennek az alkalmazkodásnak vannak mélyintegrációt erősítő és fenntartó elemei. Például ilyen lehet az adórendszereknek a költségvetési unió felé mutató modernizációja, amely nemzetközileg is kielégítő módon vonná be a köztelherviselésbe a digitális vállalatokat.

tív dimenzióját emeli ki (307. o.). Ha jól meggondoljuk, az európai integráció nem pusztán reziliens, hanem rugalmas, a dezintegráció (vagy a kilépés)¹³ lehetőségét is magában rejtő, dinamikus folyamat, amely így redundanciák birtokában képes (lehet) tovább fejlődni. Bár ez már egy másik kutatási program felé vezet, a sebezhetőség és a sokkelnyelű képesség elemzésekor hozzáadhat az értelmezési kerethez.¹⁴

A szóban forgó 7. fejezet aprólékosan mutatja be az említett konvergenciafajtákat, és elemzésükre építve avat be a GMU-ban tapasztalható nagyfokú heterogenitásba. Tulajdonképpen az egész EU-ra jellemző mag–periféria viszonyrendszer szerepe sejlik föl a háttérből. Ennek kapcsán álljon itt két óvatos megjegyzés.

1. Az Európai Unióban az integrációba vetett hit megerősítése létszükséglet, ehhez növekedésre, a termelékenységi javulásra és az innovációs teljesítmény fokozására van szükség. De vajon generálható-e mindez közvetlenül és fenntarthatóan? Ha „csak” egy másik magyar közgazdász akadémikus, Erdős Tibor életművére gondolunk (Erdős [2006]), akkor a válaszuk az, hogy inkább nem, mint igen. Még ha az uniós gazdasági kormányzás felelősei tisztában is lennének azzal, hogy pontosan mit kell tenniük a reziliencia megalapozásához, akkor is ott van a nem szándékolt és sokszor fájdalmas következmények tömege, amelyekkel számolni kell, és amelyekből a „Juncker-átok” fakad.¹⁵ Ezért is él korábbi meglátásunk az ESM kapcsán, vagyis hogy álljon rendelkezésre azok számára is, akik gazdaságpolitikai fordulatokat/reformokat kívánnak véghez vinni, de kíváltképp, ha szélesebb szabályozási reform ügyében igyekeznek előrelépni (például a pénzügyi szektort érintve).¹⁶

2. A konvergencia megítélése vélelmeink szerint sosem lehet minden kétséget kizáróan egyértelmű. Az a tény például, hogy a magorszárok (például Franciaország és Németország) között strukturális divergencia tapasztalható – ami természetesen hatott a nominális és reálkonvergenciára is –, nem feltétlenül kárhoztatható, és nem is mindenáron kiiktatandó, mivel ez a fajta divergencia arra utal, hogy valamelyik magországban bizonyos megszaladási jelenségek voltak (például Németországban a kimagasló nettó export a folyó fizetési mérleg jelentős többletével), amelyek mégiscsak fenntartották a mag–periféria viszonyrendszer közötti konvergenciára lehetőséget kínáló integrált gazdasági konstellációt (a német gazdaság nagy mennyiségben exportál a perifériaországokba, számottevően fenntartva és finanszírozva ezzel az ottani

¹³ De akár az eddig példa nélküli diszkvalifikálás, azaz kitessékelés lehetőségét is ide sorolhatjuk.

¹⁴ Erre utalnak az átalakulási teljesítmény új mutatószámának (*Transition Performance Index, TPI*) bemutatásakor az Európai Bizottság innovációért, kutatásért, kultúráért, oktatásért és ifjúságért felelős biztosának, Mariya Gabrielnek a szavai: „Ahhoz, hogy megőrizzük a Földet a jövő generációi számára, egyúttal biztosítva ellenálló képességünket és jólétünket, át kell alakítanunk gazdaságunkat és társadalmunkat. A világjárványból való felépülésünknek a fenntarthatóságon kell alapulnia. Nem egyszerűen visszaépítjük a gazdaságot, hanem másként és jobban építjük vissza. A TPI mutató segít abban, hogy fenntartható és felelősségteljes módon fektessünk be a jövőnkbe.” (https://ec.europa.eu/info/news/new-transitions-performance-index-tracks-eu-progress-towards-fair-and-prosperous-sustainability-check-how-your-country-doing-2021-feb-18_hu.)

¹⁵ „Mindnyájan tudjuk, hogy mit kell tennünk, de azt nem tudjuk, hogyan választassuk újra magunkat, miután megtettük azt, amit tennünk kellett.” (*Economist* [2007])

¹⁶ Utóbbinak primátusát emelte ki – a legutolsó nagy pénzügyi válság kitörése előtt néhány hónappal publikált – Buti és szerzőtársai [2009].

növekedési potenciált).¹⁷ Erről a körülményről nem érdemes megfelelni akkor, amikor a válságkezelés jellegét és teljesítményét igyekszünk görcső alá venni.¹⁸

Mindezekkel együtt is azt mondhatjuk, hogy a szerző végkövetkeztetései, valamint a soron következő 9. fejezetben tárgyalt GMU 2.0 felé történő lehetséges elmozdulással kapcsolatos érvrendszere teljesen megállja a helyét: a nemzeti és a nemzetek feletti gazdasági kormányzásnak szabad és kell koordináltan dolgoznia a sokkokkal szembeni sebezhetőség csillapításán, a sokkelnyelő képesség bővítésén, illetve a sokk utáni gyors helyreállítás képességének erősítésén (349. o.).

A 10. fejezet azt mutatja be, hogy az Európai Unióban egyszerre figyelhető meg a mélyintegráció (szoros és egyre mélyebb integráció, azaz magintegráció) és a differenciált integráció. A szerző e helyütt a magyar szakirodalomban hiánypótlónak számító megközelítéssel taglalja a differenciált integráció legkülönbözőbb dimenzióit és hajtóerőit (például a kölcsönös exogén és endogén függést vagy a szinte mindenre kiterjedő átpolitizáltságot). Az utóbbi kapcsán a recenzens megjegyzi, hogy az átpolitizáltság csak tünete és felerősítője annak a folyamatnak, amelynek során a valóság megismerését sokan már nem a tudományos/szakmai munkákban feltárt és azonosított tények segítségével képzelik el, hanem a véleményekhez igazított tények útján (doxokrácia).

Ez a szempont az integrációba vetett társadalmi hit szempontjából döntő jelentőségű. Kétirányú kapcsolat figyelhető meg ugyanis: amennyire fenntartható a monetáris unió, annyira szavaznak neki bizalmat a polgárok/befektetők; és fordítva: amennyire bíznak az integrációban, annyira lehet előirányozni és megvalósítani a fenntarthatósághoz szükséges változtatásokat (például a sokkelnyelési képesség javítását szolgáló lépéseket). A társadalmi elfogadottság, a bizalom rendkívüli mértékben kihat a sikerre. Pszichológiai kutatásokból jól tudjuk, hogy egy intézkedést aszerint ítélik meg a szavazó, hogy az jó vagy rossz eredményre vezetett, s egyáltalán nem annak alapján, hogy az intézkedés kimunkálása az akkor rendelkezésre álló információk és ismeretek alapján megalapozott és racionális volt-e (Kahneman [2012]). A komplex kölcsönhatások viszont felőrölhetik, torzíthatják a legjobb szándékkal megalkotott

¹⁷ Sok szempontból igazolt tétel ma már az, hogy az euró bevezetése után a magországok – így Németország és Franciaország – éltek az olcsóbb pénz (alacsonyabb kamatkörnyezet) kínálta lehetőséggel, és tudatosan keresték a magasabb hozamú eszközökbe történő befektetéseket (nemcsak az amerikai – mint később kiderült, toxikus – jelzálogpiaci eszközöket keresték, de a görög, portugál, olasz, spanyol és ír szuverén államkötvényeket is), és nagyvonalúbb kölcsönnyújtási és hitelnyújtási tevékenységet folytattak a GMU-n kívüli országok, illetve a GMU perifériaországai felé (Hale-Obstfeld [2016]).

¹⁸ A magországok (például Németország) egy több országot érintő megszorításos és transzferes megoldási módozatba azért sem mentek volna bele, mert akkor a mag-periféria közötti gazdasági összefonódás következtében még súlyosabb egyensúlytalanságok léphetnek fel. Idekapcsolódik az, hogy ahhoz, hogy bizonyos kritériumok fenntarthatóan teljesíthetők/közelíthetők legyenek, bizonyos tagországoknak a nettóexportőr-pozícióin kell javítani. Spanyolországban például nem a tévesen elhíresült belső leértékelés segített az exportdinamika beindításában (legalábbis eddig nem), hanem az a körülmény, hogy a kormányköziségre építő alkuk folyamán a relatíve kisebb megszorítás lehetővé tette a versenyző vállalatok számára, hogy a rugalmasabban változtatható inputtényezőiket lecsökkentsék a nem annyira rugalmasan változtathatókhoz képest (például az átmeneti, részmunkaidős munkavállalók alkalmazását lecsökkentették a fizikai tőkéhez képest), így már rövid távon csökkent a határköltségük, és nőtt a nemzetközi versenyképességük, erőre kaphatott az export.

intézkedést is, csökkentve a kormányzásba és az intézményekbe vetett társadalmi bizalmat (ekkor pedig a differenciálódás erősödhet). Ezt felerősíti egy másik körülmény. Régebben a szavazók többsége odafigyelt a szakértők és a politikácsinálók véleményére. Ma úgy tűnik, hogy a „meghallgatás kora” véget ért (lásd a brit kilépést). Ennek okait kutatva fontos adalékokra lelhetünk a differenciálódás hajtóerőinek feltérképezéséhez. Az okok közül kiemelhetjük a következőket.

- Túl sok a szakértő, akik egyre gyakrabban ellentmondanak egymásnak. Ez természetesen így van a gazdasági és monetáris unió reformjaival kapcsolatban is: a kötetben sokszor felbukkan *Bénassy-Quéré és szerzőtársai* [2018] vitairata, amelyben számos szaktekintély tanácsai olvashatók. Ezek a javaslatok összességükben kínosan inkonzisztensek, megvalósításuk révén ezért inkább kockázatosabbá, semmint erősebbé válnék a GMU.

- A valóság, amelyet elemezni kell, mind összetettebb, ezért egyre kevésbé lehetséges egyértelmű következtetéseket levonni.

- A szakértelem egyre inkább elüzletiesedett, vagyis bárki bármikor bármiről mondhat olyan véleményt, amelyre van kereslet.

- Mindezt a jóslatok, javaslatok, következtetések egyre ritkábban válnak be, így elpárologhat mögülük a társadalmi tőke, és megszűnhetnek a populizmus áradásának útjában álló társadalmi gátak. A szakértelem ma bizonyos értelemben nem más, mint halászat a bizonytalanságok zavaros vizében. Márpedig a bizonytalanság mederben tartását sok esetben az átmenetiség tudja garantálni; talán ezért is hangsúlyozhatja a szerző azt, hogy a differenciálás módszere egyes szakpolitikák terén alkalmazható *átmeneti* konstrukciós jelleggel (457. o.).

A 11. fejezet a dezintegráció kérdését tárgyalja. A 9. fejezetben a szerző már egyértelművé tette, hogy az Európai Unióból való kilépés önmagában is rendkívül költséges. A fejezet a brexit példáján igyekszik ezt a gyakorlat nyelvén az olvasó elé tárni.¹⁹ Egyebek mellett olyan témákkal találkozhatunk, mint a dezintegráció elméleti sémája, a „puha” és a „kemény” brexit, a kilépés különféle hatásvizsgálatai vagy a populizmus ára. Az Egyesült Királyság már régóta sajátosan viszonyult az integrációs folyamatához,²⁰ mégis kijózanító a szerző megállapítása, amely visszacsatol a korábban említett „tényeken túli társadalomhoz”, a megismerési válsághoz vagy – ha úgy tetszik – az aktív tudatlanság elburjánzásához. A brexit politikai projekt (493. o.), ami nem volt (és jelenleg sem) mentes a zavarodottságtól.

Európa és később az európai integráció történelmében szép számmal akadtak zavarba ejtő válsághelyzetek. A gazdaságtörténeti lecke e tekintetben az, hogy a válságok sohasem egyetlen okra vezethetők vissza, s az okok rendszerét sohasem magában a válságban, sokkal inkább az azt megelőző „prosperitásban” lelhetjük meg.

¹⁹ A fejezet épít a szerző korábbi kutatásaira (*Halmai* [2018b], [2019b]).

²⁰ Emlékezzünk csak vissza a vaslady, Margaret Thatcher brugge-i beszédjére, amelyben azzal indított, hogy meginvitálásával kivételes bátorságról tett tanúbizonyságot Európa, amikor felkérték, hogy beszéljen a britek és Európa kapcsolatáról. Elmondása szerint ez körülbelül olyan, mint felkérni a világtörténelem egyik legnagyobb hódítóját, Dzsingisz kánt, hogy beszéljen a békés egymás mellett élés lélekemelő nagyszerűségéről (*Thatcher* [1988]).

A brexit azonban e tekintetben sajátos folyamat: a múlt gazdasági-politikai tényeinek, valamint különféle romló gazdasági trendeknek volt szerepük az elégedetlenség fokozódásában,²¹ de a kilépés melletti érvek köszönőviszonyban sem voltak a valósággal. Ezért nincs is sok értelme vizsgálni a brexit oksági mátrixát. A neves gazdaságtörténész-professzor, Charles P. Kindleberger jut a recenzens eszébe, aki a pénzügyi válságok történetén dolgozva egyre messzebbre tekintett vissza az időben, s viccesen megjegyezte, hogy ha így halad tovább, akkor visszajut egészen az édenkertig, de ott az Ádám és Éva közt meghúzódnó, nem pénzügyi természetű konfliktussal már nem tud mit kezdeni. Megtörténik valamiféle bűnbeesés, utána viszont nincs az a fügefalevél, amely eltakarhatná a zavarodottságot és a túlzott méltatlankodást. Nincs ez másképp a brexit esetében sem...

A záró, 12. fejezet a mélyintegráció paradigmájának megfogalmazásában csúcson sodik ki. Komplex rendszerről van tehát szó, amelyben is a mélyintegráció a magintegráció és a differenciálódási eseményekkel jellemezhető integrációs periféria kölcsönhatásaiban fejlődik. Ebben a fogalmi keretben a szerző remekül helyezi el a dezintegráció esetleges változatait is, ezzel pedig árnyalja és meghaladja ama integrációs elméleteket, amelyek mélyen bevésődtek a mai közgazdasági gondolkodásba. A kötet legfőbb hozadéka az európai integráció rendszerezésére és elemzésére módot kínáló fogalmi keret kimunkálása. Érdemes felidézni a kötet zárómondatait:

„Az új paradigma kulcsa az egyre mélyebb magintegráció. A mélyintegráció rendszerében a magintegráció a meghatározó tényező, a rendszer dinamikájának hordozója. A mélyintegrációban a magintegráció számít.” (502. o.)

A fejezeteken túl

A kötet rendkívül széles ismereteket tár az olvasó elé, a különböző integrációelméletek hömpölygő vizére kormányoz, és igyekszik a túlzó leegyszerűsítés és a szertelen absztrakció Szküllája és Kharübdiszé között lavírozni. Ilyen értelemben a kötet meghaladja ama integrációelmélettel foglalkozó versenytársait, amelyekben gyakran felfedezhető a csólátás (*silo thinking*). Az utóbbiról már John Maynard Keynes is megírta az Általános elmélet előszavában, hogy nagyon is megdöbbentő, micsoda ostobaságokat képes átmenetileg elhinni az ember, ha túl sokáig gondolkodik egymagában (Keynes [1937/1965]). Éppen akkor hangsúlyozta ezt, amikor a nemzetállami logikával való szakítás, a föderáció felé történő elmozdulás volt – még ha csak átmenetileg is – terítéken.²²

²¹ Megemlítendő a jövedelemegyenlőtlenségek fokozódása vagy a társadalmi mobilitás lefékeződése. Az utóbbi kapcsán kijózanító tény, hogy számítások szerint az Egyesült Királyságban öt (!) generációba telik, míg egy szegény családba születő gyermek eljuthat a középosztályba. Ez az érték meg egyezik a hasonló portugál adattal, egyébként pedig az OECD-országokban átlagosan 4,5 generációról beszélhetünk (OECD [2018]).

²² Emlékezzünk csak vissza Aristide Briand francia külügyminiszternek az 1930-ban a Népszövetséghez benyújtott memorandumára, amelyben felvázolta az európai regionális gazdasági integráció (egy európai unió) felé vezető út intézményi architektúrájának kontúrait (*League of Nations* [1930]).

Az Európai Unió nem egy tagállamoktól függetlenül létező entitás, amelynek szupranacionális koordináló és elosztó mechanizmusait vakon illő követni. Épp ellenkezőleg: az integrációt pontosan a belső ellentmondások, a historikus töréspontok nyomán kikényszerített innovatív „következő gyakorlatok” (*next practices*) tehetik és teszik minduntalan ellenállóbbá. Ennek megértéséhez a recenzált kötet jelentősen hozzájárult.

A fejezetek tanulmányozása közben az olvasó számos további kérdésen merenghet, további kutatási irányokat fogalmazva meg. Mi ez, ha nem a könyvek egyik legnagyobb teljesítménye, amit a szerző valaha is kívánhat magának? Halmai Péter gondolatait olvasva sorozatban villannak föl az intellektuális kíváncsiságú kutatóban további megválaszolandó kérdések. Alapvetően két kérdéscsoport lehet izgalmas a mélyintegrációs paradigma jövőbeli kutatása szempontjából:

1. Mennyire lehet képes az integráció (gazdasági kormányzása) helytállni a hiper-globalizáció viharában, mi módon adhat válaszokat az új ipari forradalom és a digitális gazdaság, valamint a gazdaságon túli dimenziók felől érkező, de végzetes társadalmi-gazdasági hatásokkal járó kihívásokra (például „zöld-” és inkluzív növekedés „humbug” állások nélkül egy koronavírus-járvány utáni korszakban, elfogadható és innovációra ösztönző egyenlőtlenségek a társadalmi mobilitás dinamizálása mellett)? Belátják-e az EU tagállamai, hogy sorsközösséget alkotnak, és túl tudnak-e lépni majd a sokféleségükből adódó viselkedésmintáik heterogenitásán? Le tudnak-e például mondani a fejlettebb és gazdagabb magországok a periféria és félperiféria rovására felhalmozott előnyeik további duzzasztásáról (*Campos és szerzőtársai* [2020])?

2. Noha nemcsak akadémiai körökben, de az Európai Bizottság berkein belül is szorgalmazzák, hogy a GMU stabilitásának erősítéséhez lépjenek tovább a költségvetési centralizáció felé, a válságkezelés során nem tolódott el a költségvetési szuverenitás a tagállamitól az uniós szintre. Vajon a jogi feltételei hogyan teremthetők meg ennek az EU alapszerződéseiben, valamint a tagállamok alkotmányában?

A kötet kicsengése alapvetően pozitív. A szerző szerint a mélyintegráció – amelyben a magintegráció számít igazán – utat tör, így szolgálva a tagok alapvető érdekeit. Csak egyetérteni tudunk e megállapításával, hiszen az európai integráció egy úttörő vállalkozás, egy rögzös gyalogút, amelyen a kis lépések taktikájával haladhatunk előre.²³ Zárásként mindösszesen két dolgot jegyeznénk meg.

Egyrészt azt, hogy az integrációt mint komplex rendszert kezelő felfogás is erősítheti optimizmusunkat, hiszen az elemi szintű mozgásokban kell lenniük szabálytalanságoknak, hogy a rendszer irreverzibilis módon viselkedjen és fejlődhesen. A GMU javíthatóságától függhet az Európai Unió versenyképessége, a világban betöltött jövőbeli szerepe. Sorskérdés, hogy vajon elegendő-e az, amit eddig tettek, megteszik-e, amit elterveztek, és lesznek-e további tervek. Néhány éve még úgy tűnt, hogy az ebbe az irányba terelő nyomás mintha megszűnt volna (az euróövezet növekedése nagyjából helyreállt, újra elkezdett bővülni a foglalkoztatás),²⁴ ma viszont a korona-

²³ A kis lépések stratégiáját emelte ki *Benczes* [2020].

²⁴ Például a 2013. évi közel stagnálást 2014-ben 1,8 százalékos bővülés követte az EU28-ban, 2017-

vírus-járvány miatt előállt válság már megint hatalmas nyomást fejt ki, s mintha az integráció hegemon hatalom hiányában is intenzívebben törekedne önnön hatékonyságának emelésére, polgárai bizalmának visszaszerzésére.²⁵ Ahogy Carl Friedrich von Weizsäcker német atomtudós és filozófus megfogalmazta: gyakran az a legszükségesebb, ami látszólag fölösleges (Weizsäcker [1980] 367. o.). A GMU működésének fenn tarthatóvá tételéhez lehet intézményi változtatásokat végrehajtani, de ami valójában a legszükségesebb volna, az a társadalmi feszültségek enyhítésére törekvő egységes európai magatartás, az európai sorsközösség tudatának megerősítése. A pandémia egyik pozitív mellékhatása talán éppen ez lehet.

Másrészt azt a közhelyszámba menő, de megkérdülhetetlen tételt emelnénk ki, hogy az európai monetáris rendszerre sok tagállam nem célként, hanem érdekei érvényesítésének eszközeként tekintett.²⁶ Emiatt a mélyintegráció tartalma és formája továbbra is a politikai szférában zajló érdekkonfliktusokban dől majd el. Halmai Péter legutóbbi kötete egyebek mellett azt igazolja, hogy az európai integráció folyamatát nem érthetjük meg teljes mélységében holmi felszínes közgazdasági szölamokkal; ahhoz szélesebb megközelítésre van szükség, ami ablakot nyithat egy újfajta paradigmára.

Összességében elmondhatjuk, akkor, amikor napjainkat a tényeken túli társadalom, a talán soha korábban nem tapasztalt ismeretelméleti válság hatja át, nagyon nagy szükség van a relativizmust tompítani képes olyan holisztikusabb és mélyenszántó gondolatokkal teli munkákra, amelyek korunk zűrzavarában segíthetik az eligazodást. Természetesen, ahogy mindig, a jövő fogja majd eldönteni, mennyire helyt- és időtállóak a szerző megállapításai, mennyire segíthetnek abban, hogy az európai integráció kapcsán ne a tényeket igazítsuk a véleményünkhöz, hanem fordítva. Valljuk, hogy csakis az ilyesfajta gondolkodás nyújthat segítő kezet az európai integráció ama képességének erősítéséhez, hogy az a béke, a prosperitás alapja maradjon.

Hivatkozások

- ANGELL, N. [1909/2017]: Europe's Optical Illusion. Classic Reprint Series, Forgotten Books, London.
- BAUER, M.–BLATTMAN, C.–CHYTILOVÁ, J.–HENRICH, J.–MIGUEL, E.–MITTS, T. [2016]: Can War Foster Cooperation? Journal of Economic Perspectives, Vol. 30. No. 3. 249–274. o. <https://doi.org/10.1257/jep.30.3.249>.
- BÉNASSY-QUÉRÉ, A.–BRUNNERMEIER, M.–ENDERLEIN, H.–FARHI, E.–FRATZSCHER, M.–FUEST, C.–GOURINCHAS, P.–O.–MARTIN, P.–PISANI-FERRY, J.–REY, H.–SCHNABEL, I.–VÉRON, N.–WEDER DI MAURO, B.–ZETTELMEYER, J. [2018]: Reconciling Risk Sharing with Market Discipline: A Constructive Approach to Euro Area Reform. CEPR Policy Insight, No. 91. https://cepr.org/sites/default/files/policy_insights/PolicyInsight91.pdf.

ben pedig már 2,6 százalékot regisztráltak (Eurostat (NAMA_10_GDP, NAMA_10_PC).

²⁵ Vegyük észre, hogy ez ellentmondani látszik a Kindleberger [1973] nyomán kialakított általános vélekedésnek, miszerint mindig kell lennie egy hegemon szereplőnek, hogy a nemzetközi rendszer (esetünkben a regionális integráció) stabilitása fennmaradjon (*hegemonic stability theory*).

²⁶ Aprólékosan mutatja be ezt a kötetben nem idézett Walsh [2001].

- BENCZES ISTVÁN [2020]: Válság és válságrendezés a Gazdasági és Monetáris Unióban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BLANCHARD, O.–ACALIN, J. [2016]: What Does Measured FDI Actually Measure? Peterson Institute for International Economics, Policy Brief, No. 16–17.
- BUTI, M.–TURRINI, A.–VAN DEN NOORD, P.–BIROLI, P. [2009]: Defying the ‘Juncker Curse’. Can Reformist Governments Be Re-elected? European Economy, Economic Papers, No. 324. <https://doi.org/10.2765/71451>.
- CAMPOS, N. F.–EICHENAUER, V. Z.–STURM, J.-E. [2020]: Close Encounters of the European Kind: Economic Integration, Sectoral Heterogeneity and Structural Reforms. European Economic Review, Vol. 129. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2020.103511>.
- ECONOMIST [2007]: The quest for prosperity. Europe’s economy has been underperforming. Special report. Economist, március 17. <https://www.economist.com/special-report/2007/03/17/the-quest-for-prosperity>.
- EICHENGREEN, B.–GUPTA, P.–MASETTI, O. [2017]: Are Capital Flows Fickle? Increasingly? And Does the Answer Still Depend on Type? World Bank Policy Research Paper, No. 7972. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-7972>.
- ERDŐS TIBOR [2006]: Növekedési potenciál és gazdaságpolitika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FRIEDEN, J. A. [2002]: Real Sources of European Currency Policy: Sectoral Interests and European Monetary Integration. International Organization, Vol. 56. No. 4. 831–860. o.
- HALE, G.–OBSTFELD, M. [2016]: The Euro and the Geography of International Debt Flows. Journal of the European Economic Association, Vol. 14. No. 1. 115–144. o. <https://doi.org/10.1111/jeea.12160>.
- HALMAI PÉTER [2011]: Válság és potenciális növekedés az Európai Unióban. Közgazdasági Szemle, 58. évf. 12. sz. 1059–1081. o.
- HALMAI PÉTER [2013]: Európai integráció és szuverenitás. A gazdasági kormányzás új dimenziói. Magyar Tudomány, 174. évf. 4. sz. 411–421. o.
- HALMAI PÉTER [2014]: Krízis és növekedés az Európai Unióban. Európai modell, strukturális reformok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HALMAI PÉTER [2015]: Az európai növekedési potenciál eróziója és válsága. Közgazdasági Szemle, 62. évf. 4. sz. 379–414. o.
- HALMAI PÉTER [2017]: Új geometria: „teljes” gazdasági és monetáris unió? A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban. Magyar Tudomány, 178. évf. 1. sz. 6–17. o.
- HALMAI PÉTER [2018a]: Az európai növekedési modell kifulladásá. Közgazdasági Szemle, 65. évf. 2. sz. 122–160. o. <https://doi.org/10.18414/kszk.2018.2.122>.
- HALMAI PÉTER [2018b]: A Brexit lehetséges gazdasági hatásai. Gazdaságtani alapok, módszertani lehetőségek. Európai Tükör, 21. évf. 2. sz. 7–32. o.
- HALMAI PÉTER [2019a]: Konvergencia és felzárkózás az euróövezetben. Közgazdasági Szemle, 66. évf. 6. sz. 687–712. o. <https://doi.org/10.18414/kszk.2019.6.687>.
- HALMAI PÉTER [2019b]: Felzárkózás és konvergencia az európai integráció rendszerében. Megjelent: Kovács Lajos Péter (szerk.): Közel Európa távol. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 189–230. o.
- HALMAI PÉTER [2020]: A dezintegráció gazdaságtana. A brexit esete. Közgazdasági Szemle, 67. évf. 9. sz. 837–877. o. <https://doi.org/10.18414/kszk.2020.9.837>.
- HALMAI PÉTER–VÁSÁRY VIKTÓRIA [2011]: Crisis and economic growth in the EU: Medium and long-term trends. Acta Oeconomica, 61. évf. 4. sz. 465–485. o.
- HALMAI PÉTER–VÁSÁRY VIKTÓRIA [2012]: Convergence crisis: economic crisis and convergence in the European Union. International Economics and Economic Policy, Vol. 9. No. 3. 297–322. o.

- HAYEK, F. A. VON [1974/1995]: A tudás látszata. Megjelent: *Hayek, F. A. von: Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KAHNEMAN, D. [2012]: Gyors és lassú gondolkodás. HVG Könyvek, Budapest.
- KEYNES, J. M. [1937/1965]: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KINDLEBERGER, C. P. [1973]: *The World in Depression 1929–1939.* 4. kiadás University of California Press, Berkeley–Los Angeles.
- LEAGUE OF NATIONS [1930]: Documents related to the Organisation of a System of European Federal Union. Series of League of Nations Publications, VII. Political, 1930. VII. 4. <https://www.europarl.europa.eu/100books/file/EN-N-B-0014-Memorandum.pdf>.
- MONNET, J. [1978]: *Memoirs.* Fordította: *Mayne, R.* Doubleday, Garden City, New York.
- MUNDELL, R. A. [2001]: Currency Areas and International Monetary Reform at the Dawn of a New Century. *Review of International Economics*, Vol. 9. No. 4. 595–607. o. <https://doi.org/10.1111/1467-9396.00302>.
- MUNDELL, R. A. [2009]: The World Economy: Quo Vadis? *Journal of Policy Modeling*, Vol. 31. No. 4. 493–497. o. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2009.05.009>.
- OECD [2018]: A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility. OECD, Párizs, <https://read.oecd.org/10.1787/9789264301085-en?format=pdf>.
- PETERS, O. [2019]: The Ergodicity Problem in Economics. *Nature Physics*, Vol. 15. 1216–1221. o. <https://doi.org/10.1038/s41567-019-0732-0>.
- PRIGOGINE, I. [1997]: *The End of Certainty. Time, Chaos, and the New Laws of Nature.* Free Press, New York.
- SOROKIN, P. A. [1965]: *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences.* Regnery Gateway, Chicago, 357 o.
- TALEB, N. N. [2014]: *Antifragile. Things That Gain From Disorder.* Random House, New York.
- THATCHER, M. [1988]: Speech to the College of Europe („The Bruges Speech”). Margaret Thatcher Foundation, szeptember 20.
- VERHEUGEN, G. [2002]: European Integration is not about Changing the Past but about Shaping the Future. SPEECH/02/147. Charles University, Faculty of Social Sciences, Prága, április 11.
- WALSH, J. I. [2001]: National Preferences and International Institutions: Evidence from European Monetary Integration. *International Studies Quarterly*, Vol. 45. 59–80. o.
- WEIZSÄCKER, C. F. VON [1980]: *Válogatott tanulmányok.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 434 o.

Kovács Olivér